

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
імені В.М. КОРЕЦЬКОГО НАН УКРАЇНИ
СПІЛКА ЮРИСТІВ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВА І ПРАВО
ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
Юридичні і політичні науки

Випуск 8

Київ

2000

ОСНОВНІ ВІДОМОСТІ

*Затверджено до друку
Вченою радою Інституту держави і права
ім. В.М. Корецького НАН України*

Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 8. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Спілка юристів України, 2000. - 524 с.

У збірнику висвітлюються актуальні питання теорії та історії держави і права, державного управління, адміністративного, конституційного, міжнародного, цивільного і підприємницького, аграрного та екологічного права, кримінології, кримінального і кримінально-процесуального права. Значна увага приділяється проблемам сучасної політичної науки.

Видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів і студентів, усіх хто прагне отримати правові та політичні знання теоретичного і прикладного характеру.

Збірник затверджено ВАК України як наукове фахове видання, в якому можуть публікуватися результати дисертаційних досліджень.

Редакційна колегія

Ю.С. Шемшученко, доктор юридичних наук, академік НАН України (голова редколегії); **В.Д. Бабкін**, доктор юридичних наук (головний редактор з юридичних наук); **І.О. Кресіна**, доктор політичних наук (головний редактор з політичних наук); **В.П. Горбатенко**, кандидат політичних наук (заступник головного редактора з політичних наук — відповідальний секретар); **М.І. Сірий**, кандидат юридичних наук (заступник головного редактора з юридичних наук — відповідальний секретар); **В.Б. Авер'янов**, доктор юридичних наук; **В.І. Акуленко**, доктор юридичних наук; **О.В. Бабкіна**, доктор політичних наук; **В.М. Бебик**, доктор політичних наук; **С.В. Бобровник**, кандидат юридичних наук; **В.Н. Денисов**, доктор юридичних наук; **В.О. Євдокимов**, кандидат юридичних наук; **О.М. Костенко**, доктор юридичних наук; **Т.А. Костецька**, кандидат юридичних наук; **Н.Р. Малишева**, доктор юридичних наук; **В.П. Нагребельний**, кандидат юридичних наук; **І.Г. Оніщенко**, доктор політичних наук; **М.В. Оніщук**, кандидат юридичних наук; **Н.М. Пархоменко**, кандидат юридичних наук; **В.Ф. Погорілко**, доктор юридичних наук; **В.І. Семчик**, доктор юридичних наук; **І.Б. Усенко**, кандидат юридичних наук; **В.В. Цветков**, доктор юридичних наук; **Я.М. Шевченко**, доктор юридичних наук; **Л.Є. Шкляр**, доктор політичних наук.

Редактори: *О.М. Кузьміна, Н.Я. Прохоренко*

Адреса редакції

01001, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, к. 211

Інститут держави і права ім. В.М. Корецького

тел. 229 7396, факс. 228 5474

ISSN 1563-3349

© Інститут держави і права
ім. В.М. Корецького НАН України, 2000

Розділ 1

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Макаречко Л.О. Особливості дії норм і принципів Конституції України.....	3
Кардаш В.М. Правоохоронна діяльність як різновид юридичної діяльності.....	9
Граціанов А.І. Роль уніфікації в систематизації законодавства.....	15
Кисель О.М. Проблеми виміру ефективності правового регулювання.....	20
Вдовина Г.А. Позитивізм і теорія природного права в ХХ ст.: від протистояння до конвергенції.....	26
Тарнопольська О.М. Засади застосування аналогії закону та аналогії права.....	30
Скриль С.А. Юридичні критерії ефективності законодавства.....	35
Петровцій С.І. Психологічна школа права: зміст, значення та вплив на формування юридичної психології.....	41
Басін К.В. Розвиток ідей української соціал-демократії (1907–1914).....	48
Алексеєнко І.Г. Становлення і розвиток інституту конституційної юстиції (порівняльно-правова ретроспектива).....	54

Розділ 2

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Пастух І.Д. Нормативно-правова основа дозвільної системи (історичний аспект).....	62
Рубаник В.Є. Право власності в Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.): деякі замітки до проблеми.....	66
Верьовкін В.В. Джерела історії порушень прав і свобод людини і громадянина на західноукраїнських землях (1921 – 1939 рр.).....	72
Кресін О.В. Правові проблеми відносин Війська Запорозького з Кримським ханством у діяльності першої української політичної еміграції першої половини XVIII ст.....	78

Розділ 3

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

Іваненко Я.Л. Судова влада: її роль та призначення в сучасному українському суспільстві.....	90
Француз Т.І. Нормативно-правові засади забезпечення незалежності судової влади в Україні.....	98
Гаєва Н.П. Політичні партії–суб'єкти виборчого процесу в Україні.....	105
Мурашин О.Г. Аспекти прямого правотворчого процесу: особливості стадій.....	112
Мичко М.І., Голова Н.О. Теоретичні основи структурування апаратів органів прокуратури.....	118
Северинюк В.М. "Народ", "нація", "культура" (діалектика понять у правовому полі Конституції України).....	124
Скрипнюк В.М. Проблема визначення поняття державної влади та її ознак у концепції Г.Гроція.....	131
Черненко А.М. Правове регулювання фізичної культури і спорту в Україні в сучасних умовах її розвитку...138	
Ткаченко Ю.В. Функції конституційної законності в демократичній правовій державі.....	146
Сліденко І.Д. Тлумачення конституції в країнах СНД і Балтії: досвід порівняльного аналізу.....	150
Федоренко Г.О. Проблеми вдосконалення механізму співпраці законодавчої влади з іншими видами влади	

в системі розподілу державної влади в Україні.....	154
<i>Волошин Ю.О.</i> Суб'єкти самоорганізації національних меншин і характер їх прав (конституційно-правовик аспект).....	162
<i>Журавльова Г.С.</i> Форми та механізми парламентського контролю.....	169
<i>Литвиненко Г.Л.</i> Особливості муніципально-правового статусу людини і громадянина в Україні.....	175
<i>Клочков В.Г.</i> Сущність и роль прокурорського надзора за соблюдением прав и свобод гражданина и человека.....	182
Розділ 4	
ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО	
<i>Гайдук А.В.</i> Про помилки при кваліфікації корупційних правопорушень на стадії досудової перевірки матеріалів.....	188
<i>Кізіма Н.В.</i> Питання удосконалення законодавчого регулювання адміністративних стягнень в Україні....	193
<i>Педько Ю.С.</i> Адміністративний суд: до питання про статус і призначення (порівняльно-правовий аналіз).....	197
<i>Прієшкіна О.В.</i> Муніципальне право як комплексна галузь права в правовій системі України.....	203
<i>Малюганова Г.М.</i> Загальна характеристика державного регулювання підприємницької діяльності в Україні...	207
Розділ 5	
ЦИВІЛЬНЕ ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКЕ ПРАВО	
<i>Єрмоєнко Г.В.</i> Деякі проблеми нових підходів до змісту і здійснення забезпечувальних зобов'язань.....	213
<i>Кафарський В.В.</i> Договори у сфері іноземного інвестування.....	218
<i>Клейменова С.М.</i> До питання про поняття авторського права.....	222
<i>Негода О.А.</i> Проблеми визначення підстав виникнення правовідносин між батьками і дітьми.....	228
<i>Лемик Р.Я.</i> Судово-психологічна експертиза в справах про відшкодування моральної шкоди.....	236
<i>Васильєв С.В.</i> Відшкодування екологічної шкоди: проблеми доказування.....	240
<i>Кучеренко Г.М.</i> Проблеми вдосконалення законодавства, яке регулює діяльність товариств власників приміщень у багатоквартирному будинку, як спосіб реалізації конституційного права на житло.....	248
<i>Ластовецький А.С.</i> Функції держави щодо регулювання підприємницької діяльності.....	254
Розділ 6	
ФІНАНСОВЕ ПРАВО	
<i>Савченко Л.А.</i> Проблеми вдосконалення закону України "Про державну податкову службу в Україні".....	263
<i>Музика О.А.</i> Видатки місцевих бюджетів: законодавство України і зарубіжний досвід.....	268
<i>Лочман Я.О.</i> Аналіз поняття банківської діяльності: правові режими і принципи.....	277
<i>Пузанова Г.Й.</i> Загальне поняття концесії і шляхи вдосконалення правового забезпечення концесійної діяльності в Україні.....	283
<i>Васьковський О.В.</i> Правове регулювання договору на розрахунково-касове обслуговування.....	288
<i>Заверуха О.Б.</i> До питання про поняття бюджетних повноважень органів місцевого самоврядування.....	299
Розділ 7	
ГОСПОДАРСЬКЕ І ТРУДОВЕ ПРАВО	

Хуторян Н.М. Матеріальна відповідальність сторін трудового договору за законодавством України та Польщі.....	306
Пилипенко П.Д. Про необхідні умови трудового договору.....	311
Яковлев В.В. Бригада як суб'єкт колективної (бригадної) матеріальної відповідальності в трудовому праві.....	317

Розділ 8

АГРАРНЕ ТА ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

Балюк Г.І. До поняття державного регулювання використання ядерної енергії, забезпечення ядерної і радіаційної (радіоекологічної) безпеки.....	324
Заставская Л.П. Право частной собственности на земли сельскохозяйственного назначения по законодательству независимой Украины.....	334
Кучерук К.І. Відчуження земель на засадах договору купівлі-продажу. Правові аспекти.....	337

Розділ 9

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

ТА КРИМІНОЛОГІЯ

Азаров Д.С. Щодо криміналізації окремих діянь у сфері комп'ютерної інформації.....	343
Бацько І.М. Класифікація протоколів слідчих дій....	349
Білоконев В.М. Деякі проблеми кваліфікації злочинних діянь, скоєних старшими військових машин.....	356
Гель А.П. Засуджений у кримінальному судочинстві України.....	362
Гороховська О.В. Розвиток законодавства про вбивство з необережності в Україні (з найдавніших часів до середини XVIII ст.).....	368
Лащук Є.В. До питання про "безпредметні" злочини...	372
Пташинський О.Б. Реформування пенітенціарної системи України: проблеми і основні тенденції розвитку.....	379
Пунда О.О. Проблеми застосування науково-технічних засобів захисником у кримінальному процесі.....	382
Шарай Л.Г. Аналіз боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів в Україні (по матеріалах МВС України).....	387
Серватко Т. Актуальні проблеми боротьби з наркотичною злочинністю у Польщі.....	391
Прилуцький С.В. Деякі аспекти процедури формування суддівського корпусу України.....	395
Сахнюк С.В. Виняткові обставини справи та особа винного як підстави призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом.....	403
Школа С.М. Амністія в Україні: поняття, види та порядок застосування.....	410
Стрюк М.В. Жіноча злочинність в Україні на сучасному етапі: статистичний аналіз.....	416

Розділ 10

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Проценко І. М. Становлення джерел торговельного права Німеччини як галузі права.....	427
Савчук К.О. В.Е.Грабар як історик науки міжнародного права.....	435
Абу Хаджлех Мухаммед. Международно-правовая наука на Ближнем Востоке о взаимодействии международного и национального права.....	440
Мищенко О.П. Запровадження в Туреччині реформ, які забезпечили світську основу нової Турецької держави.....	445

Розділ 11

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Андрієць В.В. Гуманістичні аспекти української ментальності.....	452
Антонюк О.В. Полікультурність як об'єктивний чинник консолідації українського суспільства.....	458
Чижова О.М. Теоретико-методологічні аспекти політико-соціологічного аналізу соціальної держави.....	464
Дунаєва Л.М. Інституціональні фактори формування і розвитку партійних систем.....	468
Гладуняк І.В. Історико-політологічні аспекти дослідження і класифікації політичних систем.....	473
Остальчук А.А. Проблеми та колізії входження "нових" іммігрантів в американське середовище.....	480
Рафальський О.О. Регіональні аспекти державної етнополітики в Україні.....	482
Стеценко С.В. Аграрне реформування: політико-ідеологічний дискурс та спосіб дій.....	491
Корнієнко В.О. Повторюваність та закономірність політичного ідеалу в часовому континуумі.....	496
Туренко В.В. Націонал-соціалістична модель організації суспільства у фашистській Німеччині....	504
Захарчук А.С. До питання розвитку ідеї державності і проблема особистості (деякі аспекти творчої спадщини М. Драгоманова, М. Міхновського, Д. Донцова).....	509

Розділ 12

РЕЦЕНЗІЇ

Наумкіна С.М. Етнополітичний розвиток України: концептуальні засади.....	514
Вівчарик М.М., Єфименко В.П. Міграційні процеси: сутність і проблеми.....	516

Повторюваність та закономірність політичного ідеалу в часовому континуумі

Аналізуються такі поняття, як «соціальний простір» і «соціальний час». Визначено, що це форми, які виникають саме в суспільстві, породжуються його внутрішніми процесами, і саме вони регулюють цілеспрямовану діяльність людини, її духовний світ. Соціальний час і простір відбивають соціальні процеси, людей як суб'єктів різноманітних форм діяльності.

Ключові слова: політичний ідеал, соціальний простір, соціальний час, лінійний час, політичний час, політичний світ.

Політичний ідеал завжди існує в якомусь певному проміжку часу, що може бути досить довгим або ж коротким. Це залежить від поєднання як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників його існування в суспільній свідомості. Зокрема, питання про межі існування політичного ідеалу буде розкрито у наступному викладі. Але в якій мірі політичний ідеал може бути пов'язаний з історичною еволюцією? Автор не ставив перед собою мету докладного аналізу наукової літератури, що пов'язана з категоріями простору і часу, тому що саме по собі дослідження політичного ідеалу має дещо іншу спрямованість. Але уявляється, що безпосереднім інтересом для дослідження подальшої еволюції політичного ідеалу, як і в цілому для філософії, може служити своєрідне "відпрацювання" версії про повторювальність і закономірність політичного ідеалу, зокрема, у їхній структурі.

Для початку відзначимо, що більшість філософів старожитності, багато вчених більш пізнього періоду і наших сучасників займалися проблемами часу, але в цілому, всі погляди і всі вчення, що з'явилися за 2500 років, вільно укладаються в чотири основних концепції: субстанціональну, реляційну, статичну і динамічну [1, с. 17-18].

Субстанціональна концепція розглядає час як особливу самодостатню субстанцію, первинну і ні від чого не залежну (як, наприклад, речовина).

Статична концепція трактує всі події дійсного, минулого і майбутнього як реально існуючі одночасно, а уявлення про час конкретних подій вважає ілюзією.

Динамічна концепція стверджує, що існують події тільки дійсного часу ("минулого вже немає, майбутнього ще немає").

Реляційна концепція вважає час системою відносин між фізичними подіями (явищами).

У соціально-філософській літературі міцно затвердилися такі поняття, як "соціальний простір" і "соціальний час". У сучасній філософській літературі висловлюється така точка зору, що соціальний час і простір — це форми, що виникають саме в суспільстві, породжуються його внутрішніми процесами, і саме вони (а не астрономічно-календарний час) регулюють цілеспрямовану діяльність людини, її духовний світ. Таким чином, соціальний час і простір є формами існування соціальних процесів, людей як суб'єктів різноманітних форм діяльності [2, с.364]. Іншими словами— це загальна форма співіснування соціальних утворень і процесів [3, с.130].

Будь-яке соціальне явище, утворення, процес мають свою структуру, котра характерна соціальною протяжністю, тривалістю, своїми темпами і ритмами, тобто, своїм простором і часом, специфіка яких визначається в кінцевому рахунку якісними особливостями виду діяльності, що лежить в їхній основі. У цьому сенсі будь-яке суспільство усередині себе диференційоване на якісно-різні просторово-часові утворення. Водночас, будь-яке суспільство, представляючи собою більш-менш цілісну структуру, є і якісно-визначеним просторово-часовим утворенням, хоча безперечно, що уявлення про просторово-часові характеристики буття, культури, моралі, ідеали тощо людина створює зі свого власного уявлення про час і простір.

Стосовно дослідження еволюції політичного ідеалу, більш точним є термін "політичний час", що визначає протікання політичного процесу, події, час життя політичної ідеї, теорії, політичної діяльності лідера. Існує також і термін "соціокультурний час", що відбиває ритми колективних дій у кожній цивілізації [4, с.53]. Тому що точно так як і простір, час виступає універсальним контекстом будь-якої культури. Приміром, Пітирим Сорокін і Роберт Мертон підкреслювали, що системи часу варіюються разом із соціальною структурою. Досить очевидно і те, що той або інший політичний ідеал завжди опосередкований політичною культурою суспільства.

Цілком очевидно, що різноманітним історичним типам суспільного буття відповідає свій час і простір. Але і цілком правомірно припустити, що політичний ідеал займає певну нішу в просторово-часовому континуумі, що може бути обумовлена в цілому і зокрема. На думку автора, такою загальною нішею політичного ідеалу є ПОЛІТИЧНИЙ СВІТ. Даний термін за своєю суттю зовсім не відрізняється простотою, що здається на перший погляд. Він є предметом особливого, причому досить тривалого філософського аналізу. Так, починаючи фактично з Платона й Аристотеля філософія різноманітними засобами намагалася обґрунтувати суть політичного світу як несправжнього, протиставляючи йому світ справжній, прихований від нас феноменом публічності, — від комуністичного ідеалу "Держави", Платона через "град Божий" Августина, "Утопію" Томаса Мора, "Місто Сонця" Томазо Кампанелли, "царство розуму" просвітителів і аж до сучасних ідеальних проектів суспільного устрою. Якщо ж говорити про політичний світ у філософськи значимому сенсі, то тут варто пригадати, насамперед, Ханну

Аренд. Суть і обґрунтування її відкриття, якщо коротко, полягає в тому, що політичне — є особливий світ.

На думку автора особливо цікава сьогодні і характеристика Н. Костенко так званого «п'ятого світу». Вона відзначає: "Те, що пропонують політики й журналісти, яких надихає магічна сила легітимного статусу творців різноманітних символічних класифікацій суспільного життя, залишаються переважно тільки знаками, що ніяк не дають адекватних визначень ситуації. І, схоже, соціальні суб'єкти так і не впевнені, в якому саме світі їм належить, слід чи бажано самостверджуватися. Звідси й проростає поволі метафора «п'ятого світу». Припускалося, що є «перший світ» — політично, економічно й культурно самодостатній Захід, і решта, — тобто всі інші. До кінця ХХ ст. впорядкованість світів стає принциповим чинником. «Другий світ» країн соціалізму, як виявилось, був опозицією «першому». «Третій же світ сьогодні набуває репутації потенційного джерела нових політичних і культурних рухів. Нещодавно з'явився й «четвертий світ», локалізований у просторі Центральної і Східної Європи, Росії та деяких країн СНД, для якого характерний намір стати схожим на «перший» і наверстати історичне відставання. Й, нарешті, «п'ятий світ», що утворюється химерним поєднанням попередніх чотирьох і здатний волею історичної долі втілюватись де завгодно — на широких територіях чи в окремо взятій місцевості. П'ятий світ — зовсім не утопія з минулого чи майбутнього. Це світ теперішнього, яке здобуло нечуваний привілей порівняно з іншими модусами часу і в якому поля реального, уявного та символічного настільки взаємопроникні, що розрізнити їх може лише чутливий мікроскоп аналітика або гострий зір митця.

Надмірна рухливість фізичних рамок простору прямо чи опосередковано засвідчується у різноманітних дискурсах мешканців «п'ятого світу», таких, як політичні дебати, «круглі столи» громадськості, у повсякденній комунікації, куди активно залучають фізичні метафори побудови, розпаду або хвороби, що наближають, за уявою учасників, до точності висловлювань про суспільні стани й ситуації" [5, с.389,391]

Отже, важливо зауважити, що формування політичного світу відбувається в сутичці думок, що, як правило перетворюється в суперечку стосовно найбільш вдалої думки. У момент, коли відбувається дана сутичка думок, світ одержує цілком новий характер, він стає взаємозв'язком посилянй суспільної справи, тобто політичним світом. Але якщо і можна говорити про несправжність цього світу, то, мабуть, і в тому ще сенсі, що сутичка думок, суперечки з приводу політики завжди засновані на тих або інших політичних ідеалах, або виводять певний політичний ідеал, навколо котрою ця суперечка і ведеться Область його існування — дійсно світ несправжній, нереальний Тому політичний світ, як своєрідна аура політичного ідеалу, "виходить за межі життєвого світу, оскільки його можна визначити як те, що дозволяє висловитися множині інструментальних дій, що залишаються, як такі, схованими" [6, с.45]. А втім, якщо розвивати далі думку Н. Костенко, то

цілком ймовірно визначити місце політичного ідеалу саме в "п'ятому світі", а процес його реалізації, можливо, вже в новому, "шостому світі". Що ж стосується аналізу і значення істинності події в його політичній формі, то це стає сьогодні актуальним по причинах, що лежать поза філософією, тому що політичному світу в наш час усе ще загрожує тоталітаризм або авторитаризм, що, як правило, завжди приходять як спокуса по-своєму швидко і рішуче покінчити з наболілими в суспільстві проблемами.

Отже, чи існує взаємозв'язок просторово-часового усвідомлення з історичною еволюцією політичного ідеалу? Можливість такого зв'язку спочатку здається дуже проблематичною, але в той же час ігнорувати цілком її існування не можна.

Насамперед, вона пов'язана з проблемою історичного розвитку, що є актуальною і в даний час. Так, відомо, що в рамках християнства і ряду філософських систем (Кант, Гегель тощо) суспільний розвиток розумівся як цілеспрямування, що виявляється в моральному вдосконаленні людини і суспільства, тобто, тут вже йдеться про певний ідеал. У цьому сенсі історичний розвиток протиставляється фізичному і біологічному [7, с.195]. Сучасні вчені нерідко віддають перевагу іншому уявленню, відповідно до якого історичний розвиток розуміється як спонтанне становлення суспільних систем, що відбувається в результаті індивідуально мотивованого, але яке виявляється як хаотичне соціальної поведінки. Можна виявити деяку подібність дослідницького підходу в працях, скажімо, з історії з підходами, що здійснюються у тій області фізики, котра вивчає становлення в часі фізико-хімічних систем, що саморегулюються. Даний поділ фізики названий синергетикою, а відповідний дослідницький підхід означає, усупереч позачасовій істині класичної фізики, врахування часового чинника [8, с.9-11]. Але справа в тому, що фізична наука, на відміну від суспільних, виробила абстрактне поняття часу і простору як беззмістовних форм. І якщо взяти за основу і розвинути цю тезу, то варто погодитися і з тим, що простір і час являють собою своєрідну "табулу расу", де елементи минулого, дійсного і майбутнього якоїсь конструкції можуть бути інтегровані і знаходити відображення в певній конструкції.

З одного боку, мабуть, не потребує глибокого наукового обґрунтування точка зору про те, що, приміром, спосіб виробництва не має прямого впливу на фізичні теорії. З іншого боку, розвиваючись за своїми законами, наукове знання при цьому не може не відчувати на собі певного впливу суспільного буття, зокрема в плані формування категоріальних структур мислення, стереотипів мислення, певних соціально-психологічних установок, ідеалів.

З появою другого закону термодинаміки у фізиці, вперше затвердилося поняття "стріла часу", що означає односторонньо спрямований час, або необоротність часу. Воно стало найважливішою характеристикою європейської думки XIX і XX сторіч. Револьюційна значимість цього відкриття складається в тому, що в результаті усвідомлення необоротності і стріли часу поняття "минуле" і "майбутнє" отримали фатальне значення.

Суть цього принципу стосовно соціально-історичного світу складається в тому, що все, що відбувається в ньому, відбувається один єдиний раз і ніколи більше не повторюється. Це відкриття також по-новому поставило проблему детермінованості і випадковості природних і соціальних процесів. Але було встановлено, що фундаментальні природні і суспільно-історичні явища крім детермінованих процесів містять значний вірогідний елемент. Якщо це так, то чи можна виявити які-небудь закони еволюції суспільства, а в зв'язку з ними і закони еволюції політичного ідеалу? При відповіді на це питання автор змушений викласти найбільш істотні концепції, що не пов'язані одне з одним хронологічною послідовністю, навіть не в усіх випадках мають строго науковий характер, але які розкривають основні компоненти змісту еволюції політичного ідеалу з урахуванням конкретних історичних умов.

Наприклад, К. Поппер у передмові до книжкового видання "Злидні історизму" стверджує, що віра в історичну необхідність є забобою і що за певних історичних причин ми не можемо передбачити майбутній хід історії, виходячи з таких умов: 1/ на хід історії сильно впливає приріст історичного знання; 2/ майбутній ріст наукового знання не можна спрогнозувати ніякими засобами. Тобто він заперечує саму можливість закономірного характеру еволюції і використання її результатів для розуміння сучасності. Представники Баденської школи неокантіанства В. Він-дельбанд і Х. Рікерт також стверджували, що головна мета історичної науки — це індивідуальне і неповторне. В. Віндельбанд, наприклад, вважав, що "історик ставить задачу перетворення ідеального, якого б там не було продукту минулого у всіх його особливих ознаках" [9, с.90].

Відомий політичний соціолог Макс Вебер (1864-1920 рр.) також аналізував повторювальність у таких суспільних явищах, як релігійні вчення, структура влади, деякі форми господарської діяльності, сприймаючи їх з позицій неокантіанства й індуктивної логіки. Проте, те що повторюється, він відносив до трансцендентної сфери ціннісних ідей. Подібну точку зору висловлює Х. А.Фішер у своїй "Історії Європи" про те, що люди відрізняють в історії план, ритм, предзадану модель, але лише один, навіть великий факт в історії, не може бути узагальненим. Тому можна стверджувати, що на строго антропоморфному рівні факт неповторний і узагальнення не припустимі: одного разу народився Сократ і одного разу він помер.

Досить давно було помічене розходження між так названим "лінійним" і "циклічним" типами часу. Початки лінійної концепції йдуть у єврейське обетування Месії, але в Біблії є і "повернення на кола свої" у Екклезіаста: "Що було, те і буде, і що робилося, те і буде робитися; і немає нічого нового під сонцем..." Досить довго вважалося, що лінійний час, веде суспільство вперед шляхом Прогресу тому, що на перший погляд, його переваги перед циклічним безперечні: політичні еволюції, пов'язані з безупинним "синдромом спрямованості", вважалися кращими за зльоти і падіння, що виступали фазами циклічного часу. Західна цивілізація у своєму розвитку перша засвоїла цей тип часу. Але чи можна назвати його дійсно

прогресивним і дійсно лінійним? Захід знав тривалі періоди війн, революцій, масові епідемії, що відкидали суспільство назад. Але поряд із цим із покоління в покоління нагромаджувалися показники прогресивного розвитку — в економіці, політиці, соціальній сфері. Мабуть, усе ж, "лінійний час" — це досить спрощена формула, за якою можуть ховатися неоднорідні глибинні ритми, приховані напрямки, цілком несподівані за своєю спрямованістю.

У цілому, лінійний час — це безупинна еволюція в одному напрямку, коли суспільство неухильно удосконалює одну модель розвитку на підставі певного ідеалу, що в усі наступні епохи доповнювався тими принципами, котрих не мав в епохи попередні. І досить добре відомо, що дія західної цивілізації — цим ідеалом є ліберальна демократія. Об'єктивно потрібно зауважити, що лінійність часу дозволила Заходу досить швидко розвинути свої культурні потенції, але так само швидко витратити їх. Вже давно чути голоси про те, що наближається "кінець історії", що ліберальній демократії немає альтернативи. "Кінець історії сумний, — пише відомий японо-американський футуролог Ф. Фукуяма. — Боротьба за визнання, готовність ризикувати життям заради чисто абстрактної мети, ідеологічна боротьба, що потребує відваги, уяви й ідеалізму, — замість усього цього — економічний розрахунок, безкінечні технічні проблеми, турбота про екологію і задоволення витончених запитів споживача..." [10].

Розмірковуючи над механізмами цього часу, О Панарін відзначає, що лінійність стає можливою завдяки інструментальному ставленню до світу Інформація, що відноситься до області засобів, відокремлюється від інформації, що відноситься до сфери цінностей, і з'являється особливий орудійний світ. "Старі культури, — пише він, — уміли створювати неперевершені шедеври, що відносяться до ціннісного світу, але вони не володіли таємницею відділення світу цінностей від світу ціннісних нейтральних засобів, від орудійної сфери" [11,с.64].

Завдяки інструментальному відношенню до світу Захід зумів набрати високі темпи розвитку у всіх сферах культури, близьких до матеріального виробництва. Але в ціннісній сфері він спирався на примітивний ідеал "споживчого суспільства", якому були підпорядковані всі інші ідеали, у тому числі і політичний. Безупинна криза культури протягом ХХ сторіччя, молодіжні бунти "загубленого покоління", рецидиви контркультури тощо - усе це досить висока плата за зневагу світом цінностей. Розвиток в однім напрямку неминуче накопичує "втому" у найрізноманітніших вимірах соціуму. Екологічна криза — найгрізніший симптом подібної "втоми", коли ресурси природи швидко вичерпуються і цивілізація починає задихатися, не витримуючи набраних темпів розвитку. Моральна втома — ще один серйозний симптом лінійного часу. Люди пересичуються тими самими ідеалами життя і поведінки, молодь перестає вірити в ідеали батьків, настає епоха загального нігілізму. Віра в прогрес здається ілюзією дійсного й утопією майбутнього. Проте найголовнішим, найбільш "отрутним парадоксом" лінійного часу виявилася його спроможність обнадіювати

масову свідомість можливостями "прискорення" — насамперед прискоренням для досягнення бажаного політичного ідеалу. Так виникла утопія "великих стрибків" Мао Дзедуна, "будівництво комунізму за 20 років" М. Хрущова, "прискорення соціально-економічного розвитку" М. Горбачова. Досвід історії показує, що кожний "великий стрибок", кожна спроба прискорити політичний час закінчується соціальною катастрофою і суспільство неминуче відкидається назад. Тому ідеали, пов'язані з прискоренням часу, як уявляється, себе не виправдали. Мабуть, виникає необхідність протиставити їм політичні ідеали довгострокового часу, що збігалися б із ритмом національної культури. Але хто візьме на себе проблему цього протиставлення і чи наступив час реабілітувати циклічність у просторово-часовому континуумі?

Щоб відповісти на це запитання, необхідно звернутися насамперед до законів Природи. Неважко помітити, що вони пов'язані з циклічним часом, в основі яких лежить зміна днів і ночей, припливів і відливів тощо. Життєдіяльність будь-якого живого організму також відбувається у своєрідних ритмах циклу як, приміром, робота серця. Лінійні процеси в природному світі об'єктивно ненормальні в силу своєї руйнівності. Як правило, безупинний розвиток в одному напрямку закінчується катастрофою. У цьому випадку логічно припустити, що світ цивілізацій та їхні ідеали повинні підпорядковуватися тим же закономірностям, що і світ природний. Ті ж східні культури, що розвивалися за циклічними законами, нараховувати тисячолітню історію, що не порушувала гармонії людини і природи. Циклічна часова ритміка завжди повна драматичних злетів і падінь, що підпорядковуються перерозподільному принципу: на політичній сцені виникають і зникають усе нові і нові політичні утворення. Але ця драматична насиченість циклічного часу політичними подіями — війнами, революціями, диктатурами — не пов'язана з прискоренням динаміки часового розвитку. В історії римлян, індійців, китайців також панує циклічна концепція, хоча є і лінійні прямування, тільки не нагору — до приходу Месії, а униз — від "золотого віку" до "залізного". У стародавньому і середньовічному суспільстві ще не існувало абстрактного уявлення про простір і час, тому що залежність примітивного сільськогосподарського виробництва стародавнього і середньовічного суспільства від природних циклів, практично одноманітна авторювальність із покоління в покоління умов буття традиційно визначали і відповідне сприйняття часу. Всі уявлення про час і його членування в примітивних культурах були лише переструктурацією на просторовій основі фіксованих і вічних калейдоскопічних елементів — незалежно від того малюнка, що вони приймають: цикл, зворотнопоступальний рух, маятниковий рух тощо.

Фактично виходячи з цих умов, традиції багатьох народів, наскільки б не відрізнялися вони за формою, "згодні" із теорією чотирьох віків людства (який розглядає цикл приблизно біля 13 тис. років), зустрічаючись відразу й у греко-римській античності, і в індусів, і в народів центральної Америки.

Можна знайти своєрідний натяк на ці чотири віки (золотий, срібний, бронзовий і залізний) і в чотирьох ріках Ада, що Данте змушує там протікати тощо. Все це можна зрозуміти тільки при зіставленні з циклічними законами, що за відомих причин домінували у свідомості людини тієї пори. Що ж стосується західної цивілізації, то вона за декілька сторіч прискореного лінійного розвитку призвела людство до небаченої екологічної катастрофи. Чи може це означати, що циклічність часу є необхідною умовою розвитку цивілізації? Або циклічність є випадковим чинником, що підлягає заміні?

На значення циклу в історії цивілізацій звертали увагу багато філософів. У ідеях великої Античності життєвий цикл народження, дитинства, юності і смерті відноситься не тільки до конкретних тварин і рослин, але також і до суспільств, суспільної свідомості. Це стародавнє вчення було застосовано ще Полібієм. Платон описував цикли зміни форм державного правління у своєму діалозі "Держава", виходячи з уявлення про те, що ми живемо в епоху виродження. Він застосовував це вчення в "Законах" до Перської держави і до еволюції грецьких полісів. Арістотель, Д. Віко, Л. Гумільов, О. Шпенглер і А.Дж. Тойнбі з різноманітних позицій також відстоювали ідею циклічності часу. Останній, наприклад, вважав, що цивілізації не є статичними умовами суспільства, а динамічними рухами еволюційного типу. Вони не можуть залишатися в спочинку і не в змозі змінити напрямок свого руху, не порушивши свого власного закону цього руху. Безперервність, спадкоємність цивілізацій, — писав Тойнбі, — виражені значно менше, ніж безперервність між фазами однієї цивілізації [12, с.40]. І якщо проаналізувати процес історичного розвитку, то вічне повернення і наростаючий розвиток, хоча б до спаду, спостерігаються протягом тисяч років.

А чи не стосується цей процес також якихось внутрішніх законів розвитку нашої свідомості, що формує ті або інші ідеали? Адже цілком очевидно, що наша свідомість має відбивну здібність. Наша свідомість, як щасливий володар такої властивості, як робінзонадність, здатна не тільки оцінювати існуючу дійсність, змінювати відношення до неї і давати рекомендації щодо практичних дій стосовно її заміни, вона здатна перебудовувати своє ставлення і до ідеалів. Але цей своєрідний внутрішній процес заміни одних ідеалів іншими (що, звичайно, набагато легше простежити на рівні однієї особистості, ніж групи людей, на чому автор зупиниться більш докладно в наступному викладі) також схильний, можна припустити, до якогось закону циклічності.

Водночас, конкретна особистість, що змінює свої ідеали, не може служити узагальнюючим прикладом, тому що найчастіше не спроможна усвідомити внутрішніх причин цієї заміни. Як правило, на поверхні залишається лише зовнішня ознака, котру можна зв'язати з її психологічним станом, настроєм тощо. Він може виражатися досить загальною категорією - «набридло». Це досить вагома підстава для окремої особистості змінити своє ставлення до навколишньої дійсності, поміняти свій імідж, переглянути свої

погляди, ідеали та інше, але найчастіше лише з тим, щоб знову повернутися до них. І, безумовно, цей процес відбувається в часі. І, зрозуміло, повинні існувати більш глибокі підстави для того, щоб стверджувати про можливий зв'язок між циклічним розвитком суспільства і циклічним розвитком свідомості, що формує ті або інші ідеали.

Проте евристичне значення циклу для розуміння феномену часу (а можливо і процесу формування політичного ідеалу), його інтегративні можливості були вперше повною мірою розкриті завдяки діалектиці Гегеля. Закон "заперечення заперечення" пояснює циклічність як обґрунтування початку, що йде назад, а циклічність політичного часу не означає неминучого повернення політичної історії до того ж самого. "Поворотне наближення до початку", за Гегелем, відбувається завжди на якісно новій основі,

і кожний новий цикл являє собою виток, розімкнутий на певний оборот кола, а розвиток у цілому набуває форми спіралі — висхідної або спадної.

Між тям, при бажанні завжди можна виявити паралель між певними типами історичних подій, такими, наприклад, як виникнення тираній у стародавній Греції й у Новий час, що може стати показовим для дослідника проблеми еволюції політичного ідеалу. Можна, приміром, знайти щось загальне між пірамідами Древнього Єгипту і Каїрською мечеттю. У царя Шульги часів III династії Ура (2118-2007 рр. до н.е.), що створив могутню централізовану державу і суцільну державну ідеологію, виявляється подоба радянських колгоспів. Проте цілком зрозуміло, що ці приклади повторень містять у собі й істотно відмінні обставини, що досить сильно впливають на подальший розвиток, а всі спроби розкрити процеси повторення, як це робили Віко, Шпенглер і Тойнбі, можна охарактеризувати як насильство над безмежною розмаїтістю історичних форм. Але необхідно погодитися і з тим, що прогрес людської історії пов'язаний з неухильним подоланням тих сил, що стримують розвиток людських можливостей, гуманізацію самого людського буття. І, певно, у силу специфіки людського часу, того, що минуле актуалізується в дійсному, подолання реакційного антигуманного минулого не може бути одночасним, а тим більше одиничним актом. Але необхідно глибоко задуматися і над тим, що сучасне покоління людей зазирає в якісь своєрідні "схованки зла" набагато глибше, ніж більшість минулих поколінь, проте, як виявилось, вони можуть повернути і реставрувати в нашій свідомості найдемонічніші політичні ідеали, що є безвихідними для цивілізації.

Багатьом дослідникам воля і почуття людини взагалі здаються небезпечними. Вони ставлять запитання чи не закладений у людині якийсь невичерпний руйнівний імпульс? Вона розчавила природу, веде нескінченні братовбивчі війни. У ній величезна тяга до руйнації, саморуйнування, смерті. Ж сторіччя стало свідком великомасштабних експериментів, що безперечно показали можливість і навіть відносну легкість регресу суспільства до архаїчних структур. Приміром, Сталін і Гітлер, кожний на свій лад, показали, що середньовічну свідомість і суспільні відносини східної деспотії не так уже

складно реставрувати, нав'язавши при цьому суспільству, що повернення, котре відбувається — якісний стрибок у майбутнє. Чи можна на підставі цього стверджувати про закономірність виникнення того або іншого типу політичного ідеалу в соціальному просторово-часовому континуумі і визначити її зв'язок із політичними ідеалами сьогодення? Пам'ятається, що існують досить цікаві історичні аналогії: після народження Наполеона через 129 років народився Гітлер. Наполеон став на чолі держави - майже рівно через 129 років до влади в Німеччині прийшов Гітлер. Наполеон пішов війною на Росію — фактично рівно через 129 років це зробив і Гітлер.

Звичайно, цю чарівну магію чисел цілком можна прийняти за піфагорейство, що породжене переляканою уявою сучасника. Проте, досить впевнено, приміром, можна стверджувати, що в історії існують 29-річні цикли комуністичного руху. Більш того, якщо подібну циклічність зв'язати зі зміною ідеологічних установок і політичних ідеалів, то можна виявити алгоритм $3 \cdot 4 + 18 = 29$. Зрозуміло, якщо підходити до наявного дослідження строго науково, то подібні факти необхідно відразу ж відкидати. Але навіть заради простого інтересу, можна простежити і виявити, що певний історичний алгоритм має лінія лідерів російського комуністичного руху. Організаційно він починається з 1883 року, коли Г. Плеханов заснував у Женеві групу "Звільнення праці". Ця група поєднувала лише емігрантські сили, а власне російський рух починається тільки в 1895 році з організацією В Ленінін у Петербурзі "Спілки боротьби за звільнення робітничого класу". Отже, на ленінський етап комуністичного руху припадає — із 1895 по 1924 рік — 29 років. Сталінський етап: $1953 - 1924 = 29$ років. Наступний етап: $1982 - 1953 = 29$ років. В наявності три цикли, у яких політичний ідеал "пульсує" у залежності від політичних установок. Якщо ще глибше глянути в історію, то виявимо таку закономірність: Ленін (1924), Енгельс (1895), Прудон (1865), Фур'є (1837).

Цикл 1837-66 років починається з першого самостійного політичного руху робітників — чартизму в Англії (1836 — "Лондонська асоціація робітників", 1838 — "Демократична асоціація") і таємних пролетарсько-утопічних спілок у Франції, таких як "Спілка справедливих" Вейтлінга, "Суспільство часів року" Бланкі. Внутрішня періодизація циклу задається спочатку загальнонаціональною чартистською організацією (1840) і книгою Прудона "Що таке приватна власність", а потім перетворенням "Спілки справедливих" у "Спілку комуністів" у 1847 році і виходом "Маніфесту комуністичної партії" у 1848 році.

Перший Конгрес Інтернаціоналу в 1866 році в Женеві, на якому марксиста здобули перемогу над прудоністами, поклав початок марксистському циклу 1866-95 років. Прихід Бакунінського "Альянсу соціалістичної демократії" в Інтернаціонал у 1869 році і смерть Герцена в 1870 — обмежують перший етап циклу. Розпуск Інтернаціоналу в 1876 році, Перший Робітничий конгрес у Парижі в 1876 році, створення соціалістичної

робітничої партії в США в цьому ж році і смерть Бакуніна; смерть Огарьова — у 1877 році і вигнання Дюринга з Берлінського університету обмежили другий етап цього циклу.

Ленінський цикл також, починаючись із "Спілки боротьби за звільнення робітничого класу" (1895), виявляє характерну пульсацію подій із тим же ритмом. Перший з'їзд РСДРП (1895+3=1898). IV об'єднуючий з'їзд, на якому до складу РСДРП увійшли організації Польщі, Литви, Закавказзя і Єврейської спілки "Бунд" — (1898+8=1906). Аналогічні події сталінського циклу задаються вигнанням Троцького з ЦК партії (1927=1924+3), вбивством Кірова і початком масових репресій у країні (1935=1927+8).

Алгоритм "29" цілком годиться і для колишнього радянського суспільства періоду "перебудови". Цей термін узвичаївся у свідомості "колишніх" радянських людей із 1985 року з легкої руки М. Горбачова. Але, строго кажучи, перебудову почав не він, а Ю. Андропов у листопаді 1982 року, коли відкрилося багато справ про казнокрадство, зловживання владою тощо. М. Горбачов лише зробив її загальносоюзною 1982 рік часто порівнюють із 1956 роком. Хоча ці дати пов'язані з різноманітними цілями, характеристиками й умовами, але їх дійсно можна характеризувати як початок двох перебудов. Попередня перебудова також охопила 29 років, почавшись із 1953 року зі смертю Сталіна, розгорнувшись у 1956 році з приходом до влади М Хрущова (1953+3), досягла своєї вершини в 1964 році з приходом до влади Л.І. Брежнєва (1956+8), а до 1982 року, коли Я. Брежнєв помер, а зростання виробництва практично припинилося, закінчилася.

Зрозуміло, що в наведенні подібних фактів можна побачити фантазію, натяжку тощо, тому не може бути абсолютної впевненості в тому, що повторення історичного розвитку, ідей і політичних ідеалів буде продовжуватися відповідно до їхнього прототипу. Історія не може бути в такій мірі детермінованою, щоб так жорстко пов'язувати ритми подій. Але, з іншого боку, потрібно враховувати, що футурологія (наука про майбутнє) завжди починає дослідження з готових результатів, а їхня причинність (детермінізм) вже очищується від можливості самим ходом розвитку історії. Можливість тут утрачає природну (онтологічну) форму і набуває форми пізнавальної (гносеологічної). А ми звичайно завжди міркуємо ймовірно й альтернативно, коли не знаємо досить або ні враховано систему подій. У результаті цього можна одержати сценарій майбутніх подій, що є ймовірним не з кількісного боку, а з якісного, тобто подія відбудеться або ні.

Корисно зауважити, що і детальний кількісний аналіз локально-часових історичних тенденцій, здійснюваний у наші дні в соціально-економічній і політичній історії, приводить до більш поглибленого, ніж на якісному рівні аналізу, вивченню історичних альтернатив відносного практичного втілення політичного ідеалу. Статистичний прогноз, робінзонований у минуле, дозволяє сьогодні одержати кількісний індикатор ролі тих чинників, що викликали зміну якихось тенденцій і відповідно наблизити відповідь на питання про те, чи було припинення функціонування тенденції випадковим

або закономірним явищем [46,с.20]. Звичайно, історія знає і випадки, коли ті або інші її події були геніально передбачені у свій час пророками, наприклад, М. Нострадамусом. Але чи може це означати в даному випадку, що, з урахуванням наведеного алгоритму в попередніх прикладах, комуністичний ідеал закономірно відродиться в 2011 році?

З іншого боку, і парадигма чисто циклічного розвитку протягом багатьох сторіч, що панувала в традиційних суспільствах і котра належить до різноманітних цивілізацій Сходу, при сутичці з динамічними цивілізаціями Заходу також виявила свою обмеженість. Незважаючи на всі спроби ізолюватися від процесів, що відбуваються у світі, циклічність, властива традиційному суспільству, виявилася порушеною в переважній більшості країн світу. Це призвело до різких зсувів у взаємовідносинах людини і природи, а також у взаємовідносинах усередині суспільства, кризі ідентифікації, порушенню старої екологічної і соціальної стабільності, демографічному вибуху в країнах "третього світу".

Сьогодні з'явився і третій підхід, котрий ще тільки формується, до вивчення розвитку соціальних систем. Він виходить із хвилеподібного характеру їхньої еволюції. Хвилеподібність припускає, з одного боку, певну спрямованість у розвитку соціальної системи, наприклад, тенденцію до її ускладнення, а з іншого боку, наявності змінюючих одна одну хвиль, що відповідають різноманітним станам і рівням організації даної соціальної системи. Важливо підкреслити, що хвилевий підхід до аналізу розвитку людини і суспільства припускає значно більше можливостей, альтернатив і варіантів розвитку, ніж лінійно-поступальний, або чисто циклічний підходи. Це пов'язано, зокрема, із тим, що хвилевий підхід на відміну від вищевказаних, не припускає обов'язкового руху соціальної системи в одному єдиному напрямку, а виходить із того, що вектор розвитку може змінюватися. Слід зазначити, що хвилевий і циклічний підхід до вивчення розвитку соціальних систем не протистоять одне одному, а мають багато спільного. Якщо під циклом розуміються не замкнуті кола історичного розвитку, а еволюційні цикли, у ході яких система проходить новий стан, але не тотожній тим, що вона проходила раніш. Циклічний і хвилевий підхід орієнтують на виявлення закономірностей і можливостей соціальної еволюції. Але це виявлення — вже парафія суспільної свідомості, що констатує ці закономірності і можливості, і, фактично, що обґрунтовує закономірності появи того або іншого політичного ідеалу. Так, прикладом світового розвитку є знамениті довгі хвилі М. Кондратьєва, у значній мірі визначальні не тільки для економічного, але також і соціально-політичного розвитку багатьох країн світу.

Сьогодні досить широко поширена і думка про можливість пояснення деяких історичних подій, у всякому разі тих, що розуміються як результати детермінованих і одночасно невідповідних процесів, за допомогою математичних теорій хаосу. У філософському плані цей погляд відноситься

до багатьох європейських і східних філософських і теософських вчень про поєднання космічного хаосу і порядку, до античної філософії.

У цілому ж видається, що невлотимий, небуттєвий характер минулого лише здається таким. Воно, наше минуле, грає об'єктивну актуальну роль і в дійсному. Більш того, зміст цієї ролі залежить як від самого змісту опредмеченого минулого, так і від способу перенесення його в дійсне, залежить від того, яким змістовним ідеалам змушує його служити актуальна діяльність. Приміром, той самий тоталітарний режим, як конструктивний параметр політичного ідеалу, може сприяти руйнації духовних основ суспільства, але зміцнювати його економічні основи, як це було в період "військового комунізму" у Росії. Авторитарні режими, при всьому їхньому руйнівному впливі на особистість, також можуть, як показала історія на прикладі Ггаера, Франко і Піночета, вивести країну з економічної кризи. Тому дійсне, як жива діяльність, є актуалізацією минулого для подій майбутнього. Суспільство у своїй свідомості живе не тільки минулим і дійсним, але і майбутнім. Воно живе ним через формування ідеалів, але живе і реально, тому що кожний момент його дійсної діяльності є реальним перекладом його майбутнього із сфери ідеалу в сферу реалій.

Таким чином, акцентування плюралізму ідеалів, багатофакторності й одночасно цілісності історичної реальності, залежності діяльності людей від соціуму, природи тощо має неоднозначні наслідки. Зокрема ускладнилося трактування історичного часу. Його нелінійний характер, складність, хаотичність, циклічність історичних процесів спонукає при вивченні проблеми еволюції політичного ідеалу цікавитися інваріантними в часі явищами, вічними і новими людськими цінностями, ідеалами і їхнім конкретним розумінням і інтерпретацією в різноманітні історичні періоди. Можна вважати, що саме складність сучасних уявлень про історичний час проявилася в популярності ідеї цивілізації в сучасній теорії історії, соціальній, політичній філософії тощо. Сам факт ускладненості і суперечливості сучасного розуміння історичного часу обумовив різнобічні пошуки по уточненню його змісту, що розглядає автор у зв'язку з процесом формування політичних ідеалів.

Література

1. Бич А. М. Физическая сущность времени. К. : Логос, 1998.
2. Бузький М. П. Континуальність буття // Бичко Ф. В. Філософія : курс лекцій. К., 1994.
3. Яценко А. И. Целеполагание и идеалы. — К., 1977.
4. Василишин И. А. Политическое время на рубеже культур // Вопросы философии. — 1997. — №9.

5. Костенко Н. Невигаданий «п'ятий світ» // українська державність у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз. — К. : Політична думка, 1996. — С. 383–403.
6. Хельд К. Подлинная экзистенция и политический мир // Вопросы философии. — 1997. — №4.
7. Трельч Э. Историзм и его проблемы. — М., 1994. — 656 с.
8. Пригожин И. Переоткрытие времени // Вопросы философии. — 1989. — №8.
9. Бояджиев Т. Д. Проблема «повторяемость—закономерность» в исторической науке // Философская и социологическая мысль. — 1990. — №3.
10. Фукуяма Ф. Конец истории? // Вопросы философии. — 1990. — №3.
11. Панарин А. С. Философия политики. — М. : Высшая школа, 1996.
12. Тойнби А. Постигание истории. — М. : Прогресс, 1991.— 640 с.